

FTAMP 821.512.122.0

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-15>

A. Нұрлыбаева^{*1}, А.Б. Бораши², А.А. Джумабекова³

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

³Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: ¹max_mara_88@mail.ru, ²Borash62@mail.ru, ³vip.ainagul1986@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-6453-6355, ²0000-0003-1867-3388, ³0000-0002-3725-3824

ӘБІШ КЕКІЛБАЕВТЫҢ СЫНШЫЛДЫҚ ҚЫРЫ

Аңдатпа. Мақалада ақын, жазушы, драматург, аудармашы, көсемсөзші Ә.Кекілбаевтың сыншылық қабілеті Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Т.Әлімқұлов, Т.Ахтанов, А.Сүлейменов, О.Бөкей сынды қаламгерлер туындыларын зерделеген әдеби танымдық, ғылыми мақалалары арқылы дәйектеледі. Мақаланың мақсаты – сыншының қазақ әдебиетіндегі аталған сөз зергерлерінің шығармашылық бейнесін зерделеген шеберлігін дәйектеу. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін шығармашылық портреттерді жасаудағы кәсіби сыншының шеберлігін танытатын әдеби-танымдық, ғылыми зерттеу мақалалары іріктеліп алынды. Мақалада пайымдау, талдау, салыстыру әдісі қолданылды. Ғылыми жаңалығы – Ә.Кекілбаев сыншылығының ғылыми сипаты терең, азаматтық позициясы айқын танылатын, қазақ әдебиетінде қалыптасқан биік парасат пен мәдениетті көрсететін танымдық мақалалары аясында алғаш зерделенуінде. Сыншы ғалым еңбектері шығармашылық жүйеде, бүгінгі көзқарас тұрғысынан бағаланды. Әр мақаласын ғылыми негіздеп жазатын ғалымның пайымдаулары мен түйіндері қазір де құндылығын жоймаған дүниелер екені бағамдалады. Ұлт жазушыларының эстетикалық, көркемдік сырын, шеберлік қырын талдағанда терең білімі мен эрудициясы білінетін білікті әдебиетшінің ой жүйесі қисынды, пікірі айқын. Салиқалы сыншының қазақ жазушыларының шеберлік қырлары мен көркемдік-эстетикалық сырларын талдап, таразылаған еңбектерін тұлғатану, шығармашылық лаборатория сында арнаулы курстарда қосымша материал ретінде пайдалануға болады. Әдебиеттану және әдебиет сыны ғылымының даму тарихында еңбегі сіңген зерттеушілер мен сыншылардың еңбектерін қарастырып, бағалау ісі тұлғатану саласын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: шығармашылық портрет, суреткерлік қыры, шеберлік, талғам, пайым, зерттеушілік зерде.

A. Nurlybayeva^{*1}, A.B. Borash², A. A. Dzhumabekova³

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

³West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: ¹max_mara_88@mail.ru, ²Borash62@mail.ru, ³vip.ainagul1986@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-6453-6355, ²0000-0003-1867-3388, ³0000-0002-3725-3824

Abish Kekilbayev as a literary critician

Abstract. The article shows the critical abilities of the poet, writer, playwright, translator, orator A. Kekilbaev through his literary and scientific articles, which analyzed the works of such writers as G. Musesirepov, G. Mustafin, T. Alimkulov, T. Akhtanov, A. Suleimenov, O. Bokey. The purpose of the article is to show the skill of the critic in studying the creative image of these masters of the word in Kazakh literature. To achieve this goal, literary, educational and research articles were selected, demonstrating the skill of a professional critic in creating creative portraits. The article uses the method of judgment, analysis and comparison.

The scientific novelty lies in the fact that the criticism of A. Kekilbaev is analyzed for the first time within the framework of his scientific articles, which have a deep scientific character, a pronounced civic position, show a high intellect and culture that have been formed in Kazakh literature. The works of the critical scientist were evaluated from the point of view of today. It is estimated that the opinions and conclusions of the scientist, who writes each article on a scientific basis, have not lost their value even now. Analyzing the aesthetic, artistic mystery, the masterful side of writers, the system of thinking of a qualified writer with deep knowledge and erudition is clear, his opinion is clear. The works of the critic, who analyzed and weighed the skill and artistic and aesthetic secrets of Kazakh writers, can be used as additional material in special courses in the laboratory of personality and creativity. Reviewing and evaluating the works of researchers and critics who have earned merit in the history of the development of the science of literary criticism and literary criticism, allows you to improve the field of study of personality.

Key words: creative portrait, artistic side, skill, insight, exploratory intelligence.

А. Нурлыбаева^{*1}, А.Б. Бораиш², А.А. Джумабекова³

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

³Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана,
Уральск, Казахстан

E-mail: ¹max_mara_88@mail.ru, ²Borash62@mail.ru, ³vip.ainagul1986@mail.ru
ORCID: ¹0000-0001-6453-6355, ²0000-0003-1867-3388, ³0000-0002-3725-3824

Абиш Кекилбаев как литературный критик

Аннотация. В статье показаны критические способности поэта, писателя, драматурга, переводчика, оратора А.Кекилбаева через его литературно-научные статьи, в которых анализировались произведения таких писателей, как Г.Мусирепов, Г.Мустафин, Т.Алимкулов, Т.Ахтанов, А.Сулейменов, О.Бокей. Цель статьи – показать мастерство критика в изучении творческого образа названных мастеров слова в казахской литературе. Для реализации поставленной цели были отобраны литературно-познавательные и научно-исследовательские статьи, демонстрирующие мастерство профессионального критика в создании творческих портретов. В статье использован метод суждения, анализа и сравнения. Научная новизна заключается в том, что критика А. Кекилбаева впервые анализируется в рамках его научных статей, которые имеют глубокую научность, ярко выраженную гражданскую позицию, показывают высокий интеллект и культуру, сформировавшиеся в казахской литературе. Работы критического ученого оценивались с точки зрения сегодняшнего дня. Подсчитано, что мнения и выводы ученого, который каждую статью пишет на научной основе, не утратили своей ценности и сейчас. Анализируя эстетическую, художественную тайну, мастерскую сторону писателей, ясна система мышления квалифицированного литератора с глубокими знаниями и эрудицией, ясно его мнение. Работы критика, проанализировавшего и взвесившего мастерство и художественно-эстетические секреты казахских писателей, могут быть использованы в качестве дополнительного материала на специальных курсах в лаборатории личности и творчества. Рецензирование и оценка работ исследователей и критиков, заслуживших заслуги в истории развития науки о литературоведении и литературоведении, позволяет совершенствовать область изучения личности.

Ключевые слова: творческий портрет, художественная сторона, мастерство, пронительность, исследовательский интеллект.

1 Кіріспе (Бораиш А.Б)

Кез келген ғылым саласындағы ғылымды жасап, дамытатын да, оны халыққа жеткізетін де – жекелеген шығармашылық иелері. Әдебиеттегі күрделі мәселелердің бірі – шығармашылық дарынды тұлғаны сомдау, оның әдеби портретін жасау.

Өйткені, ол автордан энциклопедиялық білім, терең білгірлікпен қатар үлкен жауапкершілікті, интуиция мен зор мәдениетті қажет етеді. Одан бөлек, психологиялық, социологиялық және әдеби зерттеулердің шешуші құрамдас бөлігі болып табылатын тұлға типологиясының категориясы адамның күрделі қасиеттері мен мінез-құлқын терең зерттеуге көмектеседі (Eysenck, 1990). Бұл типологиялар адамдардың ақпаратты өңдеудің бірегей тәсілдерінен бастап олардың шығармашылық қабілеттеріне дейін әртүрлі мінез-құлық ауқымын түсіну үшін өте маңызды (McCrae & Costa, 1999). Осы сыни салаға назар аудара отырып, бұл зерттеу белгілі ақын, жазушы, драматург, аудармашы және көсемсөз шебері Ә.Кекілбаевтың сыни мақаларындағы жеке тұлғалық типологиялардың жасырын қырларын ашып, қазақ әдебиетінің аз зерттелген салаларының бірін қарастырады. Ғалым А.Қалиева шығармашылық адамы тұлға типологиясындағы ең күрделі категория екенін дәлелдей отырып, «өнер иесінің рухани іс-әрекеттері нәтижесінде қоғамдық-тарихи, мәдени-эстетикалық мәні бар көркем дүниелердің туу жағдайларын барлауға, талантқа тән дүниеқабылдау, әлемсезіну сынды танымдық әрекеттердің қыр-сырын зерделеудің» (Қалиева, 2012:6) шығармашылық тұлғаны тереңірек тануға мүмкіндік беретінін айтады. «Есімі өз ұлтының тарихи жадысында бедер табатын хас талант тұлғасының сомдалуы ерекше тарихи-мәдени құбылыс» екендігінде дау жоқ. Осы тарихи-мәдени құбылысты еркін меңгерген, қазақ әдебиетіндегі танымал таланттар табиғатының өзіндік құпия-қалтарысын тереңінен зерделеген, сол арқылы тұлға табиғатының даралығын аша білген сыншы – Ә.Кекілбаев.

Ә.Кекілбаевтың әдеби-ғылыми сыншылық мақалалары Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Т.Әлімқұлов, Т.Ахтанов, А.Сүлейменов, О.Бөкей сияқты көрнекті қазақ жазушыларының шығармашылық тұлғаларын зерттеп, бағалауға мүмкіндік беретін құнды дүниелер ұсынады. Оның сындары қазақ әдебиеті тұлғаларының көркемдік шеберліктерінің жарқын бейнесін салып, осылайша «шығармашылық портретті» құра отырып, тартымды әңгімелер ретінде қызмет етеді. Осы арқылы Кекілбаевтың жазбалары оның осы шығармашылық ойлардың күрделі құрамдас бөліктерін ажырата білу қабілетін көре аламыз, олардың шығармашылық процестерінің мәнін көре білудегі ерекше қабілетін байқалады.

Бұл мақала қазақ әдебиетінің даму тарихында осы сөз шеберлерінің шығармашылық тұлғасын зерттеудегі Кекілбаевтың сыншылдық мұраларын, әдеби тәсілінің қыр-сырын айшықтауды көздейді. Біз жазушының пайымдау, талдау және салыстыру дағдыларын көрсететін ғылыми әдісті пайдалана отырып, өз тақырыптарының күрделі шығармашылық портреттерін жасау қабілетін көрсету үшін әдеби, сыни және зерттеу мақалаларын таңдадық. Бұл зерттеудің жаңалығы ретінде Ә.Кекілбаевтың ғылыми мақалалары аясындағы сын-пікірлерін терең ғылыми бейімділік пен айнымас азаматтық ұстанымды танытып, биік интеллект пен дамыған тұлғаны танытатындығын көрсете аламыз. Оның сыни мақалалары қазақ әдебиетін қалыптастырып, бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпайтын түсініктерді ұсынып отыр.

Қазақ жазушыларының эстетикалық, көркемдік, шеберлік қырларына үңілген Кекілбаевтың сыни көзқарасы терең білім мен эрудицияға ие шебер жазушының

жүйелі ой-өрісін ашады. Оның осы аналитикалық процестерден туындаған құнды пікірлері мен тұжырымдары бүгінгі ғылыми талқылауларда әлі де өзекті болып табылады. Сонымен қатар, бұл зерттеу тұлға және шығармашылық зертханасының арнайы курстарында қосымша материал ретінде қызмет етеді. Әдебиеттану ғылымының дамуына зор үлес қосқан зерттеушілер мен сыншылардың еңбектеріне шолу жасап, баға беру арқылы тұлғатану саласын одан әрі байыта аламыз. Осылайша, бұл мақала тұлға типологиясы мен әдеби сынның тоғысқан жерінде тұрып, екі сала арасындағы сенімді диалогты тудырады.

2 Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері (Бораиш А.Б)

Әбіш Кекілбаев – қазақ әдебиетінде ақын, жазушы, драматург, аудармашы, көсемсөзші, очеркист ретінде танылған, өзінің шығармашылық келбетін әдебиеттің барлық жанрында жарқыратып көрсете білген көркем сөз иесі. Ол талантты да талғамды суреткер ғана емес, ғылыми-танымдық, сыни, шолу мақалаларымен де танылған бірегей шығармашылық иесі. Кекілбаев мұрасының негізгі қомақты саласы – арнайы қарастырып, зерттеуіміздің өзекті нысаны етіп отырған сыни мақалалары. Оны тану, түсіну, талдау арқылы біз сыншының замана бағдарын, әдебиеттің бет алысын, ішкі қайшылықтарына еркін бойлай алатын шыншылдығы мен парасатын, қаламгерге тән ізденісті көреміз.

Қазақ жазушыларының шеберлік танымы жөнінде соны болжам, тың байламдар жасаған Ә.Кекілбаевтың сыни мақалалары – зерттеуге сұранып тұрған бай материалдар. Зерттеуде талданатын сыншы мақалалары қазақ әдеби сынының даму дәрежесін ғана емес, өрісі кең, толғауы терең сөз зергерлері арқылы қазақ руханиятының бағындырған биігі мен жеткен жетістігі сараланды және болашақта дамуына алғышарттар жасалды деуге болады.

Ә.Кекілбаевтың сыни мұрасын зерттеу барысында әдеби-теориялық, ғылыми-эстетикалық, дағдылы ғылыми сипаттамалық, талдау, саралау сынды ғылыми әдістер мен жинақтау, қорыту, тарихилық ұстанымдары қолданылды. Зерттеудің теориялық негізіне отандық және әлемдік ғылымда іргелі еңбектер жазған зерттеуші ғалымдардың әдеби, сыни еңбектері басшылыққа алынды.

2.2 Материалға сипаттама (Бораиш А.Б)

Өз кезегінде ұлттық әдебиетіміздің өзекті мәселелеріне үн қосып, оны көркемдік негізде танытып, өзінің шығармашылық қызметімен сабақтастықта қарастырып, әдеби дамудың басты бағыттары мен межелерін көрсете білді. Сан қырлы талант иесі қазақ әдебиетіндегі классик жазушылардың шығармашылық жолын жүйелі зерттеу нысанына айналдырып, ғылыми негізді тұжырымдар мен пайымдаулар жасады. Ол әдеби сынға «өткен жолымызға, табыстарымыз бен қателіктерімізге ұшқырлықпен емес, ұстамдылықпен дұрыс, объективті ой көзімен баға беру» тұрғысынан келді (Қирабаев, 1995:21). Ұлттық әдебиеттің шын жанашыры назарынан қазақ әдебиетінің профессионалды деңгейге жету жолында ерен еңбек етіп, өзіндік зор үлес қосқан жазушылар шеберлігінің де тыс қалмауы заңдылық деп білеміз. Ұлт әдебиетінің көшін соны табандылықпен өрге сүйреп, ілгері дамытушылар жайында жазған еңбектері де біршама. Сыншы Ә.Кекілбаев сөз шеберлерінің қазақ

прозасындағы «психологиялық талдау мен әлеуметтік талдаудың деталь мәнділігіне, композициялық ракурстар ұрымталдығына, образ қанықтығына, концепциялық үлес салмақтың артуы» (Кекілбайұлы, 1999:197) жолында атқарған қызметтерін жіті саралады. Жас жазушыларды аға буыннан үлгі ала отырып, ескі таптаурын болған әдіс, машықтарды пайдаланумен шектелмей, соны серпіліске ұмтылуға шақырды.

3 Талқылау (Нурлыбаева А.М., Джумабекова А.А)

Шығармашылық тұлғаның құндылықтар дәрежесін зерттеген ғалым Ю.Борев: «қабілетті – өнерлі – дарынды – данышпан» (Борев, 2020: 12) деп тізбектеп береді. Сыншы Ә.Кекілбаев өз еңбектерінде осы категорияларды басшылыққа ала отырып, күрделі талант иелерінің жеке қаламгерлік стилі мен шеберлігін зияткерлікпен зерделеген. Ол кеңестік дәуір әдебиетін жаңаша пайымдаудың, көркемдік құндылықтарын бағалаудың, ұлттық болмысымыз, зияткерлігімізді зерделеп, қаламгерлік ұстанымдарды айқындаушы, бағалаушы ғалымдардың көшбасында болды. Сарабал сыншы әрбір суреткердің әдеби үрдіске тигізген әсерін салмақтап, әдебиет дамуындағы еңбегі мен рөліне де баға беріп отырады.

Бір өзі бір дәуір деуге тұрарлық мағыналы ғұмыр иесі, жазушы, драматург, аудармашы, публицист Ғ.Мүсіреповтің жазушылық шығармашылық ғұмырнамасының салқар мазмұнын «Өнегелі өмір, өміршең өнер» атты мақаласында сипаттайды. Бүкіл бір ұлттың, рухани өмірінің маңдайға ұстар кемел қайраткердің мүшел тойына арнап жазған лебіз мақаласының салмағы мен көтерген жүгі бір монографиялық еңбекке татиды. Бұл Ғ.Мүсіреповтың еңбегіне түбегейлі, толымды талдау жасап, суреткерлік шеберлігін жарқырата ашып көрсеткен құнды еңбек. Әдебиеттің дәуірлеуінде, ұрпағының рухани дамуында Ғ.Мүсіреповтың иеленетін меншікті салмағы мен орны айрықша екені әдеби ортаға жақсы белгілі.

Әрбір ұлттың шығармашылық потенциалы нақты тарихи тұлғалардың арқасында жүзеге асатыны ақиқат. Осындай тарихи парызды лайықты атқарып, қазақтың саяси-әлеуметтік мерейінің өсіп, мәдениетінің көркейіп, ғылымының жетілуінің көшбасында Ғ.Мүсіреповтей тұлғалар тұрғандығын сыншы айрықша көрсетеді. «Ғ.Мүсірепов азаматтық тұрлауды, тарихи жауапкершілікті, қоғамшылдықты мейлінше мол, мейлінше айқын, мейлінше табанды танытып келе жатқан бірегей тұлға» (Кекілбаев, 1982:7). Сондықтан да сыншының пайымдауынша, оның шығармаларында «жер бауырлаған натурализмге, тұрмыс көрінісін тәптіштейтін қарабайырлыққа» жол берілмейді. Сыншы Мүсіреповтің суреткерлік қабілеті айрықша, сөзді тапқырлықпен қолдана білетін ерекшелігін баса көрсетті.

Ғ.Мүсірепов талантының байыптылығын зерттеуші жаңаны дәріптеп, жырлай отырып, бұрынғының өміршеңдігі мен өтпеліні дәл саралай білгендігінде деп таниды. Жазушы гуманизмін оның халқына деген ерекше құрметі, махаббатынан іздейді. Ғ.Мүсіреповтың түп-төркінін туған халқының бойынан алып сомдаған кейіпкерін, ешқандай дүрәмалға ұрынбай, жоқты қиыстырмай, ақиқаттан бар абзал мен асылды мұқият зерттеп, танытуын, жауырды жаба тоқымай, халқының бойындағы залалды кеселді әшкерелеп, сынға алуын «ұлттың сүйгенінің белгісі» деп біледі. Жазушы суреткерлігін, сүйекті етіп тұрған ол «көтерген проблемалардың әлеуметтік салмағы, ол суреттейтін кейіпкердің азаматтық кемелділігі, ол ұсынар ойдың тарихи

пайымдылығы» (Кекілбаев, 1982) деген пайымы дәл. Ізденімпаз суреткердің ұлттық прозамен қатар, жүйелі жосығы түспек тұрмақ, сұлбасы да болмаған драма жанрына алғашқылардың бірі болып қалам тартып қана қоймай, түрлендіріп, дамытып, табысқа жетуіне мұрындық болғаны даусыз.

Қазақтың бас ақыны деп дана Абайға ең алғаш әділ бағасын берген А.Байтұрсынұлы секілді М.Әуезовтің «Абай жолы» романын әдебиетімізде бұрын-соңды болмаған ұлы шығарма деп танып, ең алғаш әділ де тура бағасын берген де Ғ.Мүсірепов болатын. «Оның ғылыми ойы да, сыншылық ойы да – қасаңдыққа жаны қас жаңашылдығымен, ұршықтай үйірілген диалектикалық шалымдылығымен таңғалтып келе жатқан батыл да байыпты ой» (Кекілбайұлы, 1999: 82). Ғ.Мүсірепов замана лебінің соғысын аңдып, ықтаған жоқ, әділін, айқын позициясын әрқашан ашық айтып отырды. Қазақтың маңдайына біткен жалғыз эпопеясы «Абай жолына» деген көзқарас саясат салқынына қарай мың құбылып тұрғанда да ол турашылдығынан танбады. Сыншы айтулы романның әлеуметтік, эстетикалық табиғатына тереңдеп бойлаған Мүсірепов батылдығын, сол заманда жасаған талдауының өміршеңдігін мойындайды, бағалайды, дәріптейді.

Ол Ғ. Мүсіреповтың сабырлы күрескер, сезімі сергек суреткер ұлт әдебиетіне сіңірген өлшеусіз еңбегін пайымдай, саралай келе, заман ағымынан, дәуір талабынан кеш қалып, кем түспегенін, әрдайым халқының рухани мүддесінен шыға білген адалдығын дәріптей отырып, ерекше еңбекқорлығын азаматтық темпераменті жоғары, принципшіл, ізденімпаз, талғампаз талантты жазушы ретінде таниды. Автор жазушының шеберлігі жайындағы мақаласында «оның суреткерлігі ескі қазақ аулында базарға айдалатын жылқыларға «дөстеберен» жазып беруге жетерліктей машықтан тек ұлттық әдебиетіміздің ғана емес, көп ұлтты әдебиеттің ең таңдаулы шеберлерінің бірі атанған биік деңгейге дейін кемелденді» (Кекілбайұлы, 1999: 77).

«Сарабдал суреткер» атты мақаласында қазақ әдебиетінде өрелі қасиетке ие, сарабдал суреткер ретінде Ғабиден Мұстафинді танытады. «Сарабдал» сөзіне жан-жақты талдау жасай отырып, «Шын суреткерді ең алдымен, халқының ғасыр бойы бастан кешкендері мен көңілге түйгендерін бүгінгі уақыт елегінен өткізіп, келесі ұрпақтар сарабына ұсына алатын сарабдал ойға, сара парасатқа деген айрықша зәрілігі туғызады» (Кекілбаев, 1971: 12) деп сарабдал ой айтқан Ә.Кекілбаев. Сыншы салған беттен Ғ.Мұстафин шығармашылығынан асығыс айтылған азаматтық ойдың шалалығын, байыпсыз пайымдаулар табудың мүмкін еместігін мойындайды. Және оның нақты себебін де өзі ашып көрсетеді: «көңіліндегі пікірі – отыз тісіне ең кемі отыз күндей жол жүріп барып жететін мінезіндегі асқан ұстамдылық оның талантына да тән. Ол сараң жазғанмен, сара жазатын суреткер. Оның жарты ғасыр бойы жазғандарының арасынан қатыгез уақыттың қатаң сыны мен биік талабына иек артып ... санаттан шығарып тастардай көбелек ғұмырлы жарты бет шығарма табылмайды» (Кекілбаев, 1971: 12). Ғ.Мұстафиннің терең ойшылдығы мен асқан салмақтылығына қазақ әдебиетінде Ә.Кекілбаевша дәл, нақты, образды баға берген зерттеуші кемде кем. Мұнда сыншы жазушының айрықша қабілеті мен мінезіндегі, адамдық болмысындағы даралығына, талантына табыну, ізет көрсетіп, ілтипат білдіру бар.

Ұлттық әдебиетімізде М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Әуезов дәстүрін тереңдете жалғастырып, психологиялық прозаның дамуына ерекше үлес қосқан бірегей суреткер Ғ.Мұстафин шын мәнінде өз шығармаларымен қазақ руханиятының ой-өрісіне әсер етті, өсіре білді. Ә.Кекілбаев өз шығармасына қатаң талап қойып, үлкен жауапкершілікпен қарайтын жазушының ұлт әдебиетінің дамуына, болашағына даңғыл жол ашып, көптеген қабілетті жазушылардың тұсауын кескенін айтады. Сыншы өзінің әр сөзіне қырық қарап, бір шоқитын «қатал» Мұстафиннің бойындағы ақиқатқа адалдықты, зерттеушілік зердені суреткерлік қырынан зерделеген. Яғни оның әр шығармасындағы суреткерлік көрегендік пен тереңдікті тани білді, оны басқаларға үлгі етті. Нәтижесінде Ғ.Мұстафинді өтімді тақырыптың жалына жармаспайтын, атақсүйгіш емес заман келбетін адам келбетінен іздеген, қазақ даласының индустриялану үдерісін қыр қазағының тағдыры мен диалектикалық байланыста бере білген жазушы ретінде көрсетті.

Ғ.Мұстафиннің үлкен тарихи сын сағатта ұлт құлқын мысқылдап зерттеген «Дауылдан кейін» және «Көз көрген» романдарын «екі дәуірдің «өлі арасындағы» қазақ ауылының рухани, әлеуметтік келбетін айқын көрсеткен, өрелі өмірлік шындықты, күрделі адамдық болмысты қапысыз танытқан санаулы, айтулы шығармалар санатына жатқызуы бекер емес. Расында бұл екі романның түрлі тарихи кезеңдерді басынан кешірген халқымыздың ұлттық болмысын танытудың алғы сапында тұратын туындылар екеніне ешкімнің таласы жоқ. Сыншы Ғ.Мұстафиннің қалың қазақ мойындаған сарабал ақыл, кемел парасат иесі ғана емес, қазақ прозасындағы ізденіс, жаңашылдық, ұрымтал пішін тапқыш, соныға құштар жазушы екенін тамыршыдай тап басып таныды. Қазақ кеңес әдебиетінде Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафиндер шығармашылығы социалистік тұрғыдан бағаланғанымен, олардың жалпыадамзаттық құндылықты ұлттық құндылықпен шебер байланыстыра білген қаламгерлер екені бүгінгі заманауи ғылыми еңбектерде айтылып, әділ бағасын алып жүргені Кекілбаев пікірінің өміршеңдігін дәлелдейді (Khudaibergenov, 2018: 403).

«Өрісін тапқан талант» мақаласында жазушы Т.Әлімқұловтың шығармасына сараптау жасай отырып, өзіне тән ерекшелігі мен артықшылықтарын, шығарма бойында мен мұндалап тұрған олқы тұстарын түстеп, айқындап береді. Әдебиетте өз жол, өз соқпағын, өз өрісін ұзақ жылдар сарыла іздеп тапқан салиқалы прозашының жетістігіне қуанады. Аз көрінсе де саз көрінген талғампаз суреткердің «Сейтек», «Ақ бозат», «Сар жайлау», «Көк қаршыға», «Қара жаяу» атты шығармаларын талдай отырып, прозашының эволюциялық өсуін көрсетеді. Оның шығармаларының денін «лапылдаған шабыт пен шын шебердің екі шұқып бір қараған ыждаһатты еңбегін телі емген туынды» ретінде таныған сыншы: «Тәкеннің еңбекшілдігі – бұрқыратып көп жазатындығында емес, не жазса да көп толғап, көп тебіренетіндігінде» (Кекілбаев, 1963) деп бағалайды. Ә.Кекілбаев сыншылдығымен танылған Т.Әлімқұловтың олқы тұстары қатарында романда («Ақ бозат») сараланып көрінген этикалық, әлеуметтік, эстетикалық, проблемалардың бір арнаға тоғысып, гармониялық үйлесім жасай алмауы; кейіпкер бойындағы ізденісті жүйелі зерттеу, ақиқатты танып-білу жолындағы белсенді күрескер болмай, оның орнын енжар бақылау, самарқау фиксация басқандығы; көп мәселенің тек сұлбасы мен бұлдыр жобасы ғана көрініп, нақты

шешім жолдары берілмеуі, автор өз кейіпкерін жете танып-білмейді деген сарында болып келеді. Ал жетістігі ретінде Т.Әлімқұловтың адам басындағы драматизмді, өмірлік проблеманың трагедиялық сипатын батыл көрсетіп отыратын; алынған мәселенің адаммен де, қоғаммен де байланысты тұстарын үлкен жітілікпен ашып отыратын шеберлігін атайды. «Автор ұлы адамдар өмірінің оның бүкіл ұлылық сипаты түгел танылатындай ұрымтал тұсын жіті таба білген» (Кекілбаев, 1963).

Жазушы Т.Әлімқұловтың әрбір адам үшін ең маңызды нәрсе – азаматтық жауапкершілік екенін алға тарта отырып, өткен тарихты, қаһармандық күрестің шежіресі деп білуін жоғары бағалайды. Т.Әлімқұлов пайымынша, адамның көңіл-күйі – оның дүниетанымының азаматтық серпінінің рухани өресінің айқын айнасы. Кейіпкердің басындағы қат-қабат сезімдер мен ойларды көрсету арқылы, оның тұңғыық жандүниесін тереңдеп ашады. Шығармаларында күңіренуден гөрі ойлап тебірену басым. Сыншы автордың махаббаттың өзінен табанды күрескерлік сезімді көрген жітілігіне разы болады. Заман шындығы мен тынысын суреткерлікпен таныта алған кесек туындыларына лайықты бағасын берді. Қазақ прозасында психологизмнің тереңдей түсуіне Т.Әлімқұловтың қосқан үлесі зор екенін бағамдады.

Ә.Кекілбаев «Қайсар талант» атты мақаласында Т.Ахтановтың шығармашылық болмысын жан-жақты танытады. М.Әуезовтің екі дүние арасында тұрып, алды-артын шолып, барлай шалғанда «базарға келе жатқан буыннан» ең алдымен Т.Ахтанов, Ә.Нұрпейісов, З.Қабдолов, С.Шаймерденовтерге көзі түсіп, кейінгіге айтар өсиетін осы төртеудің ішінен Т.Ахтановқа арнауы көп жайдан хабар береді. Осы ақиқатты алға тартқан Ә.Кекілбаев замана сәуегейі М.Әуезовті мойындатқан даусыз дарын, заңғар талант, толайым туындылар тудыра білген сүлей суреткер Т.Ахтановтың тереңдігі деп пайымдайды. Сыншы өз кезегінде Т.Ахтановты таныту үшін Әуезов тереңіне үңіліп, Әуезовтің шындығын таныту үшін Ахтановты таныту арқылы сол кездегі тұтас қазақ әдебиетін танытты. Тірісінде әділетсіздікті көп көрсе де, талабы мұқалмай, алған бетінен қайтпаған М.Әуезовтің ұлтына адал қызмет студің соны соқпағын тапқан даналығы безбенделді. Әуезовтің бүгінгі күннің тақырыбынан әбден безініп, өткен заман шындығына түпкілікті көшіп алғаны, Алматыны кәрі Шығысқа айырбастап, қазақтың көкірегіндегі заман тудырған шер мен зарды Абай үнімен жеткізуінің басты себебі жалған мен қиянаттан қажығандықтан деп көрсетті. Қос жазушының әдебиеттегі позициясын саяси-әлеуметтік жағдаймен байланыстыра қарап, сол дәуірдегі әдебиеттің жай-күйіне назар аударды.

М.Әуезов өзі айықпас дертке шалдыққанда алдағы уақытта ұлт әдебиетінің тізгінін ұстар деп артына бажайлай қарағанда, көңілі толып, жолын жалғастырар жазушы ретінде Т.Ахтановты таңдаған екен. Заңғар жазушыны қуантқан Т.Ахтановтың таптаурын болмаған шынайы тағдыр, шынайы мінез тапқан ізденімпаздығы мен жаңашылдығы болды. Кеңестік кезеңдегі қазақ әдебиетінің жай-күйін сыншы «тартыссыздықтың соқасымен тапталып, боямашылдықтың бораздасымен шимайланып, тапшылық пен топшылдықтың (партиялық) улы қисындарымен суарылып, әбден ит сілікпесі шыққан» (Кекілбайұлы, 1999: 370) әдебиет деп баға береді. Бұл кеңестік әдебиетке нақты, дәл берілген баға болды. Кекілбаев кеңестік кезең сипатын «таптық антогонизм, әлеуметтік расизм, саяси кекшілдік аспандата дәріптеліп,

кешірім мен рақым, сабыр мен төзім, артын ойлап іс қылатын абайшылдық пен ыссылай сұғынбайтын ынсаптылық «буржуазиялық сүлесоктық» (Кекілбайұлы, 1999: 371) саналып мансұқталып жатқан тұс» деп танып, әдебиетін консервы цехына теңейді. Осындай социалистік реализмнің құрсауынан шыға алмаған, дайын шаблонға ғана салынып, идеясыздық пен бейпринципшілдікті басынан кешіріп жатқан ұлт әдебиетінің алдағы уақытта көсегесін көгертер, өркендетер шығармашылық тұлға ретінде Т.Ахтановты тануының қыр-сырына қанықтыру үшін «Махаббат мұңы», «Қаһарлы күндер», «Боран» шығармаларына сыни талдау жасайды. Яғни, өліп бара жатқан әдебиетті қайта тірілткен – Ахтановтың шынайылықты ту етіп, адамгершілікті дәріптеуі дегенді ұқтырады. Осылайша, Т.Ахтановтың әдебиетте жасаған үлкен азаматтық ерлігін, суреткерлік табысын жілікше шағып, талдап береді. «Боран» романы – осы заманғы қазақ прозасының философиялық қарымы мен психологиялық жігілігін, азаматтық уыты мен әлеуметтік тұрлаулығын қапысыз таныта алатын саңлақ туынды» (Кекілбайұлы, 1999: 257).

Ә.Кекілбаев мақалаларының тек көзі тірі, шығармашылық әрекет үстіндегі тұлға портретін берумен шектелмегендігін Асқар Сүлейменов туралы «Аты да, заты да Асқар еді...» атты екі беттік некролог-мақала, жоқтауы дәлелдейді. Бұл азалы жоқтаудан ұлт басына түскен ауыр қайғыны түсінеміз. А.Сүлейменовтің бүкіл адамдық болмысын, кісілік келбетін, жазушылық шеберлігін айқын көрсететін тұшымды мақаланың көлемі тым шағын болғанымен, айтар ойының салмағы ауыр. «Асқар Сүлейменов кім?» деген сұраққа толық жауап бере алатын еңбек. Ә.Кекілбаевтың танымындағы Асқар – қазақ ұлтының асқар тауы, дүниенің бар сырын біліп туған ту ғұлама, көкірегіне даңғыл, көмейіне бұлбұл орнап туған дара болмыс иесі, атына заты сай, өзіне қатал да қатыгез, ал өзгеге сонша мейірбан, сахи жан; жазушылығы елден ерек, ешкімге ұқсамайтын, ешкімді қайталамайтын саңлақ суреткер. Аз жазса да саз жазып кеткен асыл. А.Сүлейменовтың қаламынан туған сирек туындылардың асылдар санатынан орын алып, ғасырдан-ғасырға жететіндігіне Ә.Кекілбаевтың сенімі бек кәміл. «Хиуадан шауып, қисынын тауып айтқан ой иірімі мен сезім үйіріміне, сөз кестесі мен пікір дестесіне, жолбарыстың жонын шымшылап ойнағандай жүрек жұтқан қайсар шыншылдыққа, тереңнен суарып айтатын, таңдайды қуырып айтатын азаматтық уытқа, ешқашан ешкімге, ештеңеге ұқсатпай, елден ерек мүсінделген бітім пішінге мүсінделген» (Кекілбаев, 1992:10) тамсанып, таңданып, мейірі қанып, көңілі біткенді емірентіп, бас идіртері анық. Заманының сарабал қазысы, салихалы ақылгөйі ретінде жоғары баға береді. Қиындықтан қаймықпай, парасат пен шындық жолында қызмет еткен, тура бидей әділдігі мен өткірлігінен аға именіп, дана қаймығатынын алға тартады. Ғылым тілімен айтқанда, Сүлейменов бойындағы қабілеттері мен мүмкіндіктерін барынша толық жүзеге асыра білген саңлақ талант иесі екенін танытады.

Ә.Кекілбаевтың жастасы, бастасы, досы болғаны үшін ғана емес, қазақ әдебиетінің бетке ұстар азаматы болғандықтан да мұндай қимастыққа арнаудың жазылуы заңды деп санаймыз. «Жақсының хаты өлмейді» демекші, сыншы да А.Сүлейменовтың көп көңілінен шыққан үздік туындыларының ғұмыры мәңгілік өмір сүретініне сенімді. Пенделікке араласпай, өзін ғана емес, сөздің де бәсін биік ұстаған атпал азамат, кемел суреткердің өмірден тым ерте кеткеніне деген өкініш бар бұл туындыда. Ол

А.Сүлейменовтың моральдық-адамгершілік ұстанымын айшықтап, бойында тума қабілетпен қатар табиғи дарынның (З.Қабдолов) бар екенін тани білді.

«Орман кезіп, олжалы оралған Оралхан» мақаласын оқи отырып, О.Бөкейдің шығармасының иесі ретіндегі ең басты ерекшелігі – туған өлкесі – Алтайын шексіз сүйетін суреткер екенін бағамдаймыз. Ә.Кекілбаев санамалап көрсететін жазушының тіл ерекшелігі: есілме тынысты, оқтын-оқтын егіліп-төгіліп кетіп отыратын лирикалық шалқымалары, бояудағы қанықтық пен анықтыққа жомарттығы, өзі сомдаған сирек характердің сыны мен сымбатына деген ерекше ықылас-ілтипатын ашық көрсетіп отыратын жария позициясы (Кекілбаев, 1973). Онда серпінді драматизм, кесек характер мен аршынды әрекеттер бар.

Ә.Кекілбаев пайымынша, О.Бөкей шығармаларына ортақ тенденция – табиғатты, табиғат ортасында өтетін адам өмірін айрықша ықылыспен емірене жазу. Өзі мықты жазушы бола тұра О.Бөкей суреттейтін табиғат сұлулығына таңғалмау, тамсанбау мүмкін емес, осындай маужыр табиғат аясында тек періштелер өмір сүретіндей қабылдайтынын мойындайды. Ә.Кекілбаев «орманшыдай сергек, аңшыдай қырағы анық талант» деп баға берген О.Бөкейдің ұлттық мінез иелерінің тұтас галереясын жасаған жазушы екенін басқа да ғалымдар мойындаған. Демек, әдебиетте көркем шығарма бойынан ұлттық ерекшеліктер, автор дүние танымына тән сипаттар көрініс тауып отырады. Сонымен қатар әдебиеттанушылар зерттеулерінде жалпы адамзаттық рухани құндылықтарды басты назарға алсада, автор қолтаңбасына және ұлттық ерекшелігіне тән белгілерді айналып өте алмайды. Бұл ерекшеліктерді бүтіннің бөлшегі ретінде қатар таниды және жаһандық мәдениетке қосылған үлес ретінде қарастырады (Баязитов, 2021: 108-115).

4 Нәтижелер (Нурлыбаева А.М)

Сыншы Ә.Кекілбаев әрбір ғылыми, әдеби танымдық мақалаларында өзі талдау объектісіне алған қаламгерлер туындыларының ең бір сүбелілерін таңдап алып, өзіндік ой елегінен, ғылыми пайымдаудан өткізді. Өздері өмір сүрген заман қыспағына қарамастан, рух қуатынан айрылмаған жазушылардың шығармашылық қабілеті, озық ойлары мен пікірлері, азаматтық келбеті кейінгіге үлгі, өнеге болатынын зерделеген сыншы биік, көркемдік-танымдық жинақтауға көтерілген. Жазушы феноменіне үңілу арқылы қазақ қаламгерлерінің әдеби үдерістегі сабақтастық, жалғастық сипаттарын зерделеп, әдебиеттегі оң өзгерістерді көрсетіп, руханият көрсеткішін анықтады. Сыншы өз шолу мақалаларымен әділ де батыл пікір айтып қана қойған жоқ, ұлт әдебиетіне ізденістік сипат әкелді. Бұл өз заманында сыни еңбектердің қате теориялар шырмауында қалып қоймауы үшін қажет қадам болатын. Ол көркем сөз зергерлерінің өздері суреттеген өмір шындығын оқырманына қазақы қалып, ұлттық рух арқылы жеткізуге талпынғанын ғылыми негіздеп берді. Қазақ әдебиетінің дамуына өзіндік үлес қосып, ұлт әдебиетіндегі алар орны айрықша қабырғалы қаламгерлер туындыларының өзектілігін, маңызы мен көркемдік мәнін саралады. Сонысымен де Ә.Кекілбаев мақалалары құндылығын жоймайды.

Зерттеушінің жекелеген қаламгерлердің шығармашылық тұлғасын ғылыми тұрғыдан зерделеуге негізделген еңбектеріне тән сипатына: өзектілік, айқын мәселені көтеру, объективті баға беру және тұжырым дәйектілігі жатады. Ол өз пікірі

мен пайымдауларын жалаң баяндамайды, әдебиеттану ғылымындағы іргелі зерттеулер мен бағалы пікірлерге сүйеніп отырады. Зерттеу нысанына алынған жазушылар шығармашылығын әдебиет пен өнер заңдылығы шеңберінде талдап, әлем әдебиеті тарихындағы әдеби құбылыстармен сабақтастықта қарастырады.

5 Қорытынды (Нурлыбаева А.М)

Әдебиетте өнегесін көрген жандар туралы жазу – қадірлі нәрсе. Және оның әрқайсысын ерекше махаббатпен, ұлтқа деген құрметпен талдап шыққан Ә.Кекілбаев өзінің шығармашылық иелерінің біртуар, бірегей болмысын ашуға қабілетті екенін көрсетті. Ол әрбір өнер иесінің өзіне ғана тән суреткерлік қырын ашып, негізгі сипатына тоқталып, шығармашылық портретін қаламгерлік ізденістері тұрғысынан талдады. Жазушылардың ең бір сүбелі туындыларына сыни сипаттағы шолу мақалаларын арнай отырып, көркемдік дамудың алдында тұрған мәселелерге мән берді. Стильдік, жанрлық ізденістер көкжиегін кеңейтті. Демек, әрқашан көркемдіктің келелі мәселелері Ә.Кекілбаев назарынан тыс қалмаған. Ол қаламгерлердің өмір сүрген әдеби ортасы мен мәдени-әлеуметтік өмірін сабақтастықта ала отырып, олардың қоғамдық келбетін, адам тағдырын берудегі жетістіктерін салмақтап, таразылады. Осылайша әдеби үдеріске тигізген ықпалын бағамдай алды.

Тұлғаны сомдауда олардың көркемдік ізденісін, жазушылық стилін, эстетикалық позициясын айқындауға тырысты. Сонымен бірге, олардың танымдық, рухани-эстетикалық ізденістеріне бойлай отырып, жазушылық қана емес, азаматтық миссиясын да лайықты деңгейде атқара алғанын танытты. Сыншы мақалалары арқылы сапалы әдебиет үшін күрестегі сынның жауынгерлік қабілетін жарқыратып көрсетті деуге негіз бар.

Әбіш Кекілбаевтың тұрақты позициясы мен тұжырым дәйектілігі айқын сыни мақалалары – жас әдебиет сыншыларына тәлімді мектеп, үлгі бола алады. Ол ХХ ғасырдың екінші жартысы мен соңындағы қазақ әдебиетінің көкжиегін, жаңа бағыттарын жинақтап көрсетіп, көркемдік сипатын тарихи негізде айқындап берді. Оның еңбектері өз кезеңіндегі қазақ әдеби сынының соны сипаты мен бағыт-бағдарын көрсетумен шектелмей, дәстүр сабақтастығының бар екенін дәлелдеді. Сондықтан да сыншы еңбектерінің қазіргі қазақ әдебиеті контексіндегі өзіндік орны айқындалып, танымдық сипаты жинақталды.

Әдебиеттер:

1. Баязитов Б.Б. Әбіш Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романындағы психологизм. // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы №2 (182).2021. – 108-115 бб. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph12>
2. Боров Ю. Б. Эстетика. Учебник. - Алматы: общественный фонд «Национальное бюро переводов», 2020. - 408 С.
3. Қалиева А. Көркем әдебиет: шығармашылық тұлға және психологизм. Монография. –Алматы: ЖК «Сейітжанова Ж.Д.», 2012. – 200 б.
4. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. –Алматы: Жазушы, 1995. – 282 б.
5. Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. –Алматы: Өлке, Т.11. – 1999. – 464 б.
6. Кекілбаев Ә. Өнегелі өмір, өміршең өнер // Қазақ әдебиеті, 1982, наурыз. 7 б.
7. Кекілбаев Ә. Сарабал суреткер // Мәдениет және тұрмыс, 1971, №10 (октябрь).

8. Khudaibergenov N., Orda G., Askarova G., Matbek N., Imakhanbet R., Nagiyatova L. (2018). Early reflections of universal human values in Kazakh prose // *Astra Salvensis (Romania)*. p. 391-408. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57370469700>
9. Кекілбаев Ә. Өрісін тапқан талант // Қазақ әдебиеті, 1963, 16 маусым.
10. Кекілбаев Ә. Аты да, заты да Асқар еді // Қазақ әдебиеті, 1992, 22 мамыр.
11. Кекілбаев Ә. Орман кезіп, олжалы оралған Оралхан // Жұлдыз, 1973, №7.
12. Eysenck, H. J. (1990). Biological dimensions of personality. In L. A. Pervin (Ed.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 244-276). Guilford.
13. McCrae, R. R., Costa, P. T., John, O. P., Robins, R. W., & Pervin, L. A. (1999). *Handbook of personality: Theory and research*. Guilford: New York, NY, USA.

References:

1. Bayazitov B.B (2021). Psychologism in the novel "the end of The Legend" by Abish Kekilbayev. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*. №2 (182).2021. – 108-115 pp. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph12>
2. Borev Yu.B (2020). *Aesthetics. The textbook*. – Almaty: public fund «National Translation Bureau». – 408 p. (in Russ)
3. Kalieva A (2012). *fiction: the creative personality and psychologism*. Monograph. –Almaty: IP» Seitzhanova ZH.D.»). – 200 p. (in Kaz)
4. Kirabaev S (1995). *Aktan pages of our literature*. - Almaty: writer. – 282 p. (in Kaz)
5. Kekilbaiuly A (1999). *collection of works in twelve volumes*. - Almaty: Publishing House «Ulke». - Vol. 11. – 464 p. (in Kaz)
6. Kekilbayev A (1982). *Moral life, viable art // Kazakh literature*. March. 7 p. (in Kaz)
7. Kekilbayev A (1971). *Sarabdal artist // culture and life, 1971, No. 10 (October)*. (in Kaz)
8. Khudaibergenov Nurbol, Guljahan Orda, Gaukhar Askarova, Nursulu Matbek, Raikhan Imakhanbet, Lazzat Nagiyatova (2018). Early reflections of universal human values in Kazakh prose // *Astra Salvensis (Romania)* P. 391-408. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57370469700> (in Eng)
9. Kekilbaev A (1963). *The talent that found the field // Kazakh literature*. June 16. (in Kaz)
10. Kekilbaev A (1992). *Name and subject Askar // Kazakh literature*. May 22. (in Kaz)
11. Kekilbaev A (1973). *Oralkhan // Zhuldyz*. No. 7. (in Kaz)
12. Eysenck, H. J. (1990). Biological dimensions of personality. In L. A. Pervin (Ed.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 244-276). Guilford. (in Eng)
13. McCrae, R. R., Costa, P. T., John, O. P., Robins, R. W., & Pervin, L. A. (1999). *Handbook of personality: Theory and research*. Guilford: New York, NY, USA. (in Eng)